

A Comparative Study of Women's Press in Isfahan and Gilan: Zaban-e Zanan and Nameh-ye Nesvan-e Sharq

Elaheh Bagheri¹

Abstract

Women's periodicals in Iran, particularly during the Qajar and Pahlavi eras, played a pivotal role in raising awareness, promoting women's rights, and driving social change. Among the earliest independent women's publications were Zaban-e Zanan (Isfahan, 1919) and Nameh-ye Nesvan-e Sharq (Gilan, 1925), each emerging from distinct socio-cultural contexts. This study aims to compare these two pioneering journals and explore key questions: Why was Zaban-e Zanan discontinued shortly after its launch, while Nameh-ye Nesvan-e Sharq continued for a longer period? What differences existed in their objectives, content, and editorial approaches? How did the social and cultural environments of Isfahan and Gilan influence the performance and impact of these publications? Using a historical methodology, the findings reveal that Zaban-e Zanan, with its emphasis on legal demands and criticism of restrictive traditions, faced strong opposition in the more conservative milieu of Isfahan and was swiftly shut down. In contrast, Nameh-ye Nesvan-e Sharq, published in the relatively liberal setting of Gilan, focused on education, culture, and women's empowerment, which allowed it to operate for a longer period. Ultimately, the social structure, cultural receptivity, and discursive strategies of these journals played a decisive role in the sustainability and success of the local women's press in modern Iranian history.

Key words: Women, Periodicals, Zaban-e Zanan, Nameh-ye Nesvan-e Sharq, Isfahan, Gilan

1- Historical researcher, Department of History and Archaeology, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. E-mail: Elahe.bagheri@hotmail.com

Date received: 08.07.2025, Date of accepted: 24.11.2025

Introduction

Zaban-e Zanan and Nameh-ye Nesvan-e Sharq were among the earliest independent women's periodicals in Iran, emerging at a pivotal moment in the late Qajar and early Pahlavi eras, when debates over women's rights, education, and social reform were rapidly expanding. Although both journals were committed to women's awakening and empowerment, they arose in distinct socio-cultural contexts and adopted notably different editorial approaches, resulting in divergent trajectories and varying longevity. Zaban-e Zanan, founded and directed by Seddiqeh Dowlatbadi in the more conservative city of Isfahan, took a bold political stance and openly criticized social backwardness, gender discrimination, and major national policies such as the 1919 Agreement. These positions provoked strong opposition from religious traditionalists, political authorities, and social elites, leading to repeated censorship, violent attacks, and eventual suspension. In contrast, Nameh-ye Nesvan-e Sharq, founded by Marzieh Zarrabi in the more socially open and modernizing environment of Gilan, pursued a primarily educational and cultural mission, focusing on literacy, hygiene, motherhood, and social advancement for women. Although it faced pressures under Pahlavi rule, its generally moderate tone allowed it to continue for a longer period before political restrictions and administrative challenges led to its closure.

The central problem examined in this study is why two journals with similar goals of women's enlightenment produced such different outcomes, and how the social, political, and intellectual climates of Isfahan and Gilan affected the sustainability, influence, and reception of these periodicals.

Method

Using a historical-analytical method, this article argues that the divergence between the two journals stems not only from external political pressures but also from their distinct intellectual orientations, editorial strategies, and understandings of how women's transformation should occur.

Findings

The findings show that Zaban-e Zanan, guided by Dowlatbadi's activist and reformist worldview, used journalism as a tool for political critique. It challenged patriarchal norms, condemned superstition and ignorance, and called for structural reforms in law, governance, and women's rights. This made the journal a central force in the emerging political consciousness of Iranian women but also made it highly vulnerable to suppression. In contrast, Nameh-ye Nesvan-e Sharq presented women's progress primarily through cultural development and educational reform. Zarrabi emphasized training capable, literate, and socially responsible women rather than direct engagement with political structures. Yet, even this seemingly non-political approach could not fully protect the journal from state suspicion – especially given Gilan's proximity to Soviet influence and the government's anxiety over potential leftist leanings.

This comparative analysis shows that the fate of each journal was shaped by the interaction between its intellectual orientation and the surrounding political and social landscape. While Zaban-e Zanan had a deep and transformative influence on political awareness among women, its radical tone shortened its lifespan. Conversely, Nameh-ye Nesvan-e Sharq had a quieter but more sustained

cultural impact within Gilan, advancing female education and community participation. Together, these journals reveal the diversity of women's discourse in early twentieth-century Iran and highlight the crucial role of local contexts in shaping feminist expression.

Conclusion

Ultimately, the study shows that women's periodicals during this period were not only vehicles for information but also active agents in redefining gender roles, challenging patriarchal structures, and cultivating new forms of social consciousness. The contrasting trajectories of Zaban-e Zanan and Nameh-ye Nesvan-e Sharq illuminate the multifaceted nature of Iran's early women's movement and underscore the importance of regional, political, and ideological factors in determining the power and vulnerability of women's print culture.

Bibliography

Unpublished Documents

Asnād-e Sāzmān-e Asnād va Ketākhāneh-ye Mellī-ye jomhūrī-ye Eslāmī-ye Īrān (SĀKAMĀ), Document No. 16888/297.

Asnād-e Sāzmān-e Asnād va Ketākhāneh-ye Mellī-ye jomhūrī-ye Eslāmī-ye Īrān (SĀKAMĀ), Document No. 001990/293.

Periodicals

Zabān-e Zanān, No. ۳۰, Moḥarram ۱۳۳۹ AH.

Zabān-e Zanān, No. ۴۲, ۱۳۳۹ AH.

Zabān-e Zanān, No. ۵۲, Year ۲, ۱۳۳۸ AH.

Books

Abuṭorābīān, Ḥosayn, ۱۹۸۷, Maṭbū'āt-e Īrān az Šahrīvar ۱۳۲۰ tā ۱۳۲۶, Tehran, Ettelā'āt.

Algar, Hamid. *Religion and State dar Iran: ۱۷۸۵–۱۹۰۶*. Berkeley: University of California Press, ۱۹۶۹.

Algar, Hamid. *Religion and State in Iran: ۱۷۸۵–۱۹۰۶*. Berkeley: University of California Press, ۱۹۶۹.
Asnād-e Maṭbū'āt-e Īrān (۱۲۸۶–۱۳۳۰ Š.), ۱۹۹۳, ed. Kāve Bayāt and Mas'ūd Kuhestānī-Nežād, Vol. ۱, Tehran, Sāzmān-e Asnād-e Mellī-e Īrān.

Azimi, Fakhreddin. *The Quest for Democracy dar Iran*. Harvard University Press, ۲۰۱۰.

Azimi, Fakhreddin. *The Quest for Democracy in Iran*. Harvard University Press, ۲۰۱۰.

Babrān, Šedīqe, ۲۰۰۲, Našriyāt-e Vižeh-ye Zanān (Seyr-e Tārīkī-ye Našriyāt-e Zanān dar Īrān-e Mo'āšer), Tehran, Rošangarān va Motāla'āt-e Zanān.

Bāqerī, Elāheh, Autumn ۲۰۱۱, “Nāmeḥ-ye Nesvān-e Šarq dar Lābeh-Lāy-e Chand Sanad,” Maṭāle'āt-e Našriyahā-ye Advarī (Maṭbū'āt-e Bahārestān), Vol. ۱, No. ۱, pp. ۲۴۳–۲۶۴.

Bāqerī, Elāheh, Spring ۲۰۱۴, “Šedīqe Dowlatābādī (۱۲۶۱–۱۳۴۰ Š./۱۸۸۲–۱۹۶۱): Yek Barrasī-ye Zendeḡī-šenāsāneh,” Iran Nameh-ye Toronto, Vol. ۲۹, No. ۱, pp. ۱۸–۴۸.

- Bāqerī, Elāheh, Summer ۲۰۱۷, “Negāhī be Našrīyeh-ye Zabān-e Zanān bā Barrasī-ye Behdāsht va Salāmat-e ‘Ommūmī,” Maṭāle‘āt-e Našrīyahā-ye Advarī (Maṭbū‘āt-e Bahārestān), Vol. ۴, No. ۷, pp. ۱۳۶–۱۶۴.
- Dowlatābādī, Šedīqe, ۱۹۹۸, Nāmehā, Neveštahā va Yādhā, ed. Afsāneh Najmābādī and Mahdokht Šan‘atī, ۳ vols., Chicago, Negareš va Negāreš-e Zan.
- Farroḳzād, Pūrān, ۱۹۹۹, Dānešnāmeḥ-ye Zanān-e Farhang-sāz-e Īrān va jahān, Vol. ۲, Tehran, Zaryāb.
- Ḳāleqī, Roḥollāh, ۱۹۹۷, Sargozašt-e Mūsīqī-ye Īrān, Vol. ۱, ۴th ed., Tehran, Šafti-‘Alīšāh.
- Kaṭīrī, Mas‘ūd, and Elāheh Bāqerī, Summer ۲۰۱۱, “Zabān-e Zanān, Našrīyeh-ī Mota‘āref dar ‘Arṣeh-ye Rožnāmeḥ-negārī-ye Zanān dar ‘Aṣr-e Mašrūteh,” Maḵalleh-ye Soḵan-e Tārīḳ, Vol. ۵, No. ۱۳, pp. ۳–۳۶.
- Malā‘ī Tavānī, ‘Alī-Rezā, ۲۰۰۲, Mašrūteh va jomhūrī (Rīshehā-ye Nābāsāmānī-ye Naẓm-e Dīmokrātīk dar Īrān), Tehran, Gostareh.
- Martin, Vanessa. *Iran Between Islamic Nationalism and Secularism*. London: I.B. Tauris, ۲۰۱۳.
- Martin, Vanessa. *Iran beyn-e Eslami Nationalism va Secularism*. London: I.B. Tauris, ۲۰۱۳.
- Mūsā‘ī, Behzād, January ۱۹۹۷, “Negāhī be Fa‘āliyat-e Zanān dar Maṭbū‘āt-e Gīlān,” Maḵalleh-ye Gīlehvā, Vol. ۵, No. ۳۸, pp. ۳۸–۴۰.
- Nowzād, Farīdūn, ۲۰۰۰, Tārīḳ-e jarāyed va majallāt-e Gīlān (az Āgāz tā Enqelāb-e Eslāmī), Tehran, Wezārat-e Farhang va Eršād-e Eslāmī.
- Parto, Afshin, ۲۰۱۰, Tarikh-e Gilan az Āghāz tā Barpāyī-ye Jonbesh-e Mashruteh. Rasht: Farhang-e Iliya.
- Qāsemī, Farīd, ۲۰۰۰, Tārīḳ-e Rožnāmeḥ-negārī-ye Īrān (Majmū‘eh Maqālāt), Vol. ۱, Tehran, Wezārat-e Farhang va Eršād-e Eslāmī.
- Qowīmī (Ḳašāyār Vazīrī), Faḳrī, ۱۹۷۳, Kārnāmeḥ-ye Zanān-e Mašhūr-e Īrān, Tehran, Wezārat-e Āmūzeš va Parvareš.
- Šadrhāšemī, Moḥammad, ۱۹۸۵, Tārīḳ-e jarāyed va majallāt-e Īrān, Vols. ۳–۴, ۲nd ed., Ešfahān, Kamāl.
- Šaykh-al-Eslāmī, Parī, ۱۹۷۲, Zanān-e Rožnāmeḥ-negār va Andīšmand-e Īrān, Tehran, Zarrīn.
- Torābī Fārsānī, Sohaylā, ۲۰۱۸, Zan-e Īrānī dar Gozār az Sonnat be Modarn, Tehran, Nīlūfār.

مطالعه مقایسه‌ای مطبوعات زنان در اصفهان و گیلان («زبان زنان» و «نامه نسوان شرق»)^۱

الهه باقری^۲

چکیده

نشریات زنان در ایران، به‌ویژه در دوره قاجار و پهلوی، نقشی اساسی در آگاهی‌بخشی، ترویج حقوق زنان و تحولات اجتماعی ایفا کرده‌اند. در این میان، نشریه «زبان زنان» (اصفهان، ۱۲۹۸ش) و «نامه نسوان شرق» (گیلان، ۱۳۰۴ش) از نخستین نشریات مستقل زنان بودند که در دو فضای اجتماعی و فرهنگی متفاوت منتشر شدند. این پژوهش با هدف مقایسه دو نشریه پیش‌گام در اصفهان و گیلان، صورت گرفته است. این نوشتار می‌کوشد پاسخی برای این پرسش‌ها به دست دهد که چرا «زبان زنان» در مدت کوتاهی متوقف شد؛ درحالی‌که «نامه نسوان شرق» توانست فعالیت خود را برای مدتی طولانی‌تر ادامه دهد؟ چه تفاوت‌هایی میان اهداف، محتوای مطالب و رویکردهای این دو نشریه وجود داشت؟ و چگونه شرایط اجتماعی و فرهنگی اصفهان و گیلان بر عملکرد و میزان تأثیرگذاری این دو نشریه اثر گذاشت؟ نتایج تحقیق مبتنی بر روش تاریخی نشان می‌دهد: نشریه «زبان زنان» با تأکید بر مطالبات حقوقی و انتقاد از سنت‌های محدودکننده زنان، در فضای محافظه‌کارتر اصفهان، با مخالفت‌های گسترده‌ای مواجه و به‌سرعت تعطیل شد. در مقابل، «نامه نسوان شرق» که در محیط اجتماعی بازتر گیلان منتشر می‌شد، با تمرکز بر آموزش، فرهنگ و توانمندسازی زنان، توانست مدت بیشتری به فعالیت خود ادامه دهد. از سوی دیگر ساختار اجتماعی، پذیرش فرهنگی و نوع گفتمان نشریات نقش تعیین‌کننده‌ای در پایداری و موفقیت مطبوعات محلی زنان در تاریخ معاصر ایران داشته است.

واژه‌های کلیدی: زنان، نشریه، «زبان زنان»، «نامه نسوان شرق»، اصفهان، گیلان

۱- باقری، الهه (۱۴۰۴)، مطالعه مقایسه‌ای مطبوعات زنان در اصفهان و گیلان («زبان زنان» و «نامه نسوان شرق»)، فصلنامه مسکویه، دوره هفدهم، شماره سوم (پیاپی ۵۹)، تهران: ص ۳۹-۵۶.

۲- پژوهشگر تاریخ، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد نجف‌آباد، اصفهان، ایران. پست الکترونیک: Elahe.bagheri@hotmail.com
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۱۷، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۰۳

مقدمه

نشریات زنان در ایران، از نخستین گام‌های خود در عصر مشروطه، همواره تلاشی آگاهانه و مستمر برای ارتقای جایگاه اجتماعی و فرهنگی زنان داشته‌اند. در این میان، «زبان زنان»، به مدیریت صدیقه دولت‌آبادی و «نامه نسوان شرق» به مدیریت مرضیه ضرابی، هریک در بستر تاریخی خود، نقشی بی‌بدیل در بازتاب دغدغه‌های زنان و تلاش برای احقاق حقوق آنان ایفا کرده‌اند. این نشریات نه تنها به عنوان رسانه‌ای برای اطلاع‌رسانی و آگاهی‌بخشی به زنان جامعه عمل می‌کردند، بلکه بستری برای شکل‌گیری گفتمان‌های مدرن درباره حقوق زنان و نقش آنان در اجتماع فراهم ساختند. در این مقاله، با رویکردی تطبیقی، «زبان زنان» و «نامه نسوان شرق» را از جنبه‌های محتوایی، سبکی و تأثیرات اجتماعی بررسی می‌کنیم. اهمیت این دو نشریه در این است که هر دو در دوره‌هایی منتشر شدند که جامعه ایران در حال گذار از سنت به تجدد بود و زنان با موانع متعددی در مسیر دستیابی به حقوق خود مواجه بودند.

مقایسه این دو نشریه نشان می‌دهد که چگونه هریک از آنها در چهارچوب شرایط تاریخی و اجتماعی زمان خود، شیوه‌های متفاوتی را برای بیان مسائل زنان اتخاذ کردند و چه میزان در تغییر نگرش عمومی نسبت به حقوق زنان نقش داشتند. تحلیل محتوای مطالب منتشرشده در این نشریات، زبان به‌کاررفته در آنها، نوع موضوعات مطرح‌شده و همچنین واکنش‌هایی که در جامعه برانگیختند، چشم‌اندازی روشن از تحولات گفتمانی درباره حقوق زنان در ایران ارائه می‌دهد. «زبان زنان» که توسط صدیقه دولت‌آبادی اداره می‌شد، بیشتر به مسائل آموزشی و حقوقی زنان می‌پرداخت؛ درحالی‌که «نامه نسوان شرق» با مدیریت مرضیه ضرابی بر بیداری اجتماعی زنان تأکید داشت. تفاوت رویکردهای این دو نشریه درک بهتری از نقش مطبوعات زنانه در جریان‌های فکری و اجتماعی آن دوره ارائه می‌دهد.

درباره پیشینه تحقیق؛ برخی منابع به‌صورت پراکنده مطالعاتی را در زمینه نشریه «زبان زنان» و «نامه نسوان شرق» در خود جای داده‌اند؛ از جمله می‌توان به کتاب «نشریات ویژه زنان (سیر تاریخی نشریات زنان در ایران معاصر)» از صدیقه ببران اشاره کرد. این اثر با بررسی نشریاتی مانند «زبان زنان» و «نامه نسوان شرق»، نقش آنها را در آگاهی‌بخشی و پیشبرد حقوق زنان تحلیل می‌کند. ببران بر تأثیر این نشریات در بهبود وضعیت حقوقی زنان، ترویج آگاهی‌های سیاسی و اجتماعی و مقابله با خرافات و باورهای نادرست تأکید می‌کند (ببران، ۱۳۸۱). همچنین صدرهاشمی در کتاب «تاریخ جراید و مجلات ایران» به توصیف نشریات آن دوره پرداخته و نقش «زبان زنان» را در حرکت‌های سیاسی زنان برجسته ساخته است، به‌ویژه درباره مخالفت با قرارداد ۱۹۱۹ که نشریه نقش مهمی در بیداری سیاسی زنان ایفا کرد (صدرهاشمی، ۱۳۶۴: ج ۳).

از سوی دیگر، «نامه نسوان شرق» نیز در پژوهش‌های مختلف مورد توجه قرار گرفته است. صدرهاشمی در جلد چهارم کتاب خود به «نامه نسوان شرق» اشاره دارد که امتیاز آن در تاریخ ۸ آذر ۱۳۰۴ ش. از تصویب شورای عالی معارف گذشت (صدرهاشمی، ۱۳۶۳: ج ۴). همچنین نویسنده کتاب «تاریخ جراید و مجلات گیلان (از آغاز تا انقلاب اسلامی)»، به بررسی تأثیرات فرهنگی و اجتماعی این نشریه بر وضعیت زنان در گیلان و دیگر نواحی پرداخته است. نوزاد تأکید دارد که این نشریه بیشتر بر مسائل آموزشی، تربیتی، بهداشت و حقوق تحصیلی زنان متمرکز بوده و در گسترش آگاهی‌های اجتماعی زنان در سطح جامعه تأثیر زیادی داشته است (نوزاد، ۱۳۷۹). سهیلا ترابی فارسانی در کتاب «زن ایرانی در گذار از سنت به مدرن»، نشریات زنان و نقش آنها در تحولات اجتماعی ایران را بررسی و با رویکردی تطبیقی، گفتمان مطبوعات محلی در اصفهان و بوشهر را مقایسه کرده است. با این حال، این

پژوهش دو نشریه «زبان زنان» و «نامه نسوان شرق» را که هر دو از تأثیرگذارترین نشریات زنان در دوره گذار از مشروطه به پهلوی بوده‌اند، مقایسه نکرده است (ترابی فارسانی، ۱۳۹۷).

پژوهش‌های موجود عمدتاً به تحلیل تک‌بعدی هر نشریه پرداخته‌اند و به مقایسه نشریات «زبان زنان» و «نامه نسوان شرق» توجهی نکرده‌اند. این کاستی ضرورت پژوهش‌های تطبیقی در حوزه مطبوعات زنان را برجسته می‌سازد. از این رو، پژوهش حاضر با هدف پر کردن این خلأ، به مقایسه تطبیقی «زبان زنان» و «نامه نسوان شرق» پرداخته و تأثیرات آنها بر تحولات اجتماعی، سیاسی و فرهنگی زنان ایران در اوایل قرن بیستم را بررسی کرده است.

روش این پژوهش بر رویکردی تاریخی-تحلیلی استوار است که در آن نشریات زنان و اسناد، به‌عنوان منابع اصلی شناخت بستر اجتماعی دوره، به کار گرفته شده‌اند. در این رویکرد، «زبان زنان» و «نامه نسوان شرق» به‌مثابه اسناد تاریخی خوانده می‌شوند؛ اسنادی که هم بازتاب‌دهنده وضعیت سیاسی و فرهنگی عصر مشروطه و پهلوی اول‌اند و هم در شکل دادن به گفتمان زنان نقش دارند. تحلیل پژوهش بر مقایسه محتوای این نشریات با اسناد وزارت معارف و پرونده‌های مرتبط با نظارت یا محدودیت مطبوعات استوار است. چنین تلفیقی از منابع مکتوب امکان می‌دهد تفاوت‌های دو نشریه هم در سطح محتوا و هم در پیوند با زمینه‌های تاریخی و ساختارهای قدرت حاکم بر اصفهان و گیلان، تبیین شود.

۱. بسترهای اجتماعی و فرهنگی اصفهان و گیلان در آغاز سده چهاردهم هجری شمسی

تفاوت‌های اجتماعی، فرهنگی و سیاسی دو شهر اصفهان و گیلان در اواخر عهد قاجار و آغاز پهلوی، نقشی تعیین‌کننده در شکل‌گیری و تداوم مطبوعات زنان داشت. گیلان به‌سبب موقعیت بندری و تجاری خود، به‌ویژه از طریق رشت و بندر انزلی، از اواخر قرن نوزدهم به یکی از ورودی‌های اصلی اندیشه‌های جدید، مطبوعات قفقاز و جریان‌های آزادی‌خواهانه تبدیل شد.^۱ ارتباط گسترده تجار گیلانی با روسیه و قفقاز، حضور روشن‌فکران مهاجر و شکل‌گیری نهضت جنگل، فضای فرهنگی و سیاسی گیلان را نسبتاً بازتر و پذیراتر کرده بود (Azimi, ۲۰۰۸: ۹۲-۱۱۰). چنین زمینه‌ای موجب شد نشریاتی مانند «نامه نسوان شرق» در بستر کم‌تنش‌تر و با استقبال اجتماعی بیشتری منتشر شوند. در مقابل، اصفهان در همین دوره ساختاری سنتی‌تر و مذهبی‌تر داشت. این شهر یکی از مراکز اصلی روحانیت شیعه بود و حضور چهره‌هایی چون آقاجانی و دیگر علمای اثرگذار، فضای اجتماعی را در برابر ایده‌های نوگرا، به‌ویژه فعالیت زنان، مقاوم‌تر می‌کرد. اگر نیز در تحلیل ساختار اجتماعی اصفهان در قرن نوزدهم تأکید می‌کند که نفوذ گسترده نهادهای مذهبی، موجب شکل‌گیری فرهنگی محافظه‌کارانه در برابر تحولات جدید شد (Algar, ۱۹۶۹: ۲۱۳-۲۳۰). در چنین محیطی، انتشار نشریه‌ای مانند «زبان زنان» که رویکردی انتقادی و سیاسی داشت، با مخالفت‌های شدید اجتماعی، تهدیدهای امنیتی و فشارهای حکومتی مواجه شد.

تفاوت در ساختار طبقاتی نیز مهم است. گیلان دارای طبقه متوسط تجاری فعال، مدارس نوین، انجمن‌های فرهنگی و شبکه‌های مطبوعاتی بود؛ درحالی‌که ساختار اجتماعی اصفهان همچنان بر بازار سنتی، اصناف و نهادهای دینی استوار بود (Martin, ۲۰۱۳: ۶۶-۷۵). این تفاوت‌ها سبب شد که گیلان بستر مساعدتری برای آگاهی‌بخشی زنان و انتشار مطبوعات مستقل داشته باشد؛ درحالی‌که در اصفهان، فعالیت‌های زنان با مقاومت فرهنگی و سیاسی بیشتری روبه‌رو شد. در نتیجه، درک تفاوت‌های ساختاری دو شهر برای تبیین چرایی توقف زودهنگام «زبان زنان» و تداوم نسبی «نامه نسوان شرق» ضروری است و تحلیل تطبیقی نشریات بدون

۱- برای کسب اطلاع بیشتر از تأثیر جنبش مشروطه در گیلان، نک: پرتو، افشین، (۱۳۸۹)، تاریخ گیلان از آغاز تا برپایی جنبش مشروطه، رشت: فرهنگ ایلیا، ۵۲۹-۶۱۴.

توجه به این زمینه‌های اجتماعی ناقص خواهد بود. اصفهان، با قرار گرفتن در مرکز ایران، همواره پایگاهی سنتی و مذهبی بود، درحالی‌که گیلان به‌خاطر ارتباطات گسترده با اروپا و قفقاز، فضای فرهنگی و اجتماعی بازتری داشت. برخورد مقامات با مطبوعات در گیلان ملایم‌تر بود و همین تفاوت در نگرش، زمینه‌ساز شکل‌گیری نشریاتی متنوع شد. در مقابل، اصفهان با محدودیت‌های سنتی، محیط دشوارتری برای انتشار مطبوعات داشت. با این حال و با وجود محدودیت‌ها و فضای سنتی، اصفهان در انتشار نشریات پیشتاز بود و حتی سومین نشریه زنان در این شهر منتشر شد.

۲. مطبوعات زنان در اصفهان و گیلان

۱-۲. نشریه «زبان زنان»

نشریه «زبان زنان»، برخلاف دو روزنامه پیشین^۱ بانوان («دانش» و «شکوفه»)، علاوه‌بر مباحث ویژه زنان، از سیاست و مسائل جامعه سخن می‌راند و تجربه‌ای نو در روزنامه‌نگاری زنان بود. برخی آن را آغازی واقعی برای روزنامه‌نگاری زنان عنوان می‌کنند. صدیقه دولت‌آبادی^۲ (۱۲۶۱-۱۳۴۰ش) برای اینکه کاری برای زنان و به‌خصوص در زمینه تربیت و پرورش آنان انجام بدهد، این روزنامه را با سرمایه شخصی خود دایر کرد و به نام و قلم زن و همچنین به‌منظور آشنا کردن زنان با حقوقشان انتشار داد (قویمی، ۱۳۵۲: ۱۰۹). او خود می‌نویسد: «اول روزنامه‌ای بوده که توانست اسم زن به خود بگیرد و با فکر زن و قلم زنان نوشته شود و اهمیت موقعی داشته باشد؛ چون که در آن تاریخ، در اصفهان فناتیک^۳، به طبع می‌رسید» (دولت‌آبادی، ۱۳۷۷: ۲۵۹). صدیقه در محیط متعصب مذهبی آن روز اصفهان برای اولین بار نام زن را در عنوان یک نشریه به کار برد و روزنامه‌اش را «زبان زنان» نامید. این سیاست نشان‌دهنده تعهد عمیق او به ترویج صدای زنان بود. نویسنده کتاب «سرگذشت موسیقی ایران»، ضمن شرح اولین سفر خود، اشاره می‌کند: «در اصفهان به منزل صدیقه دولت‌آبادی وارد شدیم و این بانو خواهر حاج میرزا یحیی^۴ و از زنان باسواد متجددی بود که برای آزادی نسوان بسیار کوشش می‌کرد و در آن وقت روزنامه «زبان زنان» را انتشار می‌داد و این دختر با روبنده و چادر، روزنامه «زبان زنان» را به دست داشت و از جمله کسانی بود که می‌خواست راه تربیت و ترقی را برای خواهرانش باز کند تا آنها بتوانند دوش‌به‌دوش مردان پیشرفت کنند. البته زمینه مساعد نبود و بسیاری از مرتجعین با او به مخالفت می‌پرداختند؛ ولی دست از کوشش‌های خود برنداشت و به فعالیت‌های خود ادامه می‌داد» (خالقی، ۱۳۷۶: ۱۷۶-۱۷۷). گفته خالقی به این اشاره دارد که دولت‌آبادی با وجود رعایت سنت‌های مرسوم جامعه خویش، دست به کار روزنامه هم برده بود.

صدیقه دولت‌آبادی در سال ۱۳۳۷ق. / ۱۹۱۹م. تقاضانامه انتشار جریده‌ای به نام «زبان زنان» را به وزارت معارف داد که در ۱۷ شعبان/ ۱۸ مه همان سال مجوز آن به‌عنوان مجله صادر شد؛ اما صدیقه دولت‌آبادی بی‌اعتنا به آن مجوز، «زبان زنان» را در چهار صفحه به قطع وزیری با چاپ سربی به‌صورت روزنامه منتشر کرد (اسناد مطبوعات ایران، ۱۳۷۲: ۱/ ۵۸۲ و ۵۸۴؛ صدرهاشمی،

۱- اگر بخواهیم به‌طور گذرا از جراید و مجلاتی که در ایران به همت و قلم بانوان تأسیس و منتشر شد، نام ببریم، اولین مجله، «دانش» است که خانم دکتر کحال آن را در سال ۱۳۲۸ق/ ۱۹۱۰م در تهران تأسیس و منتشر کرد. بعد از مجله «دانش» باید به روزنامه «شکوفه» به صاحب‌امتیازی و سردبیری مریم عمید سمنانی ملقب به مزین‌السلطنه در تهران اشاره کرد. سه سال پس از تعطیلی روزنامه «شکوفه» بود که صدیقه دولت‌آبادی روزنامه «زبان زنان» را در اصفهان منتشر کرد.

۲- برای کسب اطلاع بیشتر از زندگی صدیقه دولت‌آبادی، نک: باقری، الهه، (بهار ۱۳۹۳)، «صدیقه دولت‌آبادی، (۱۲۶۱-۱۳۴۰ش/ ۱۸۸۲-۱۹۶۱م): یک بررسی زندگی‌شناسانه»، فصلنامه ایران‌نامه تورنتو، سال ۲۹، شماره ۱، ۴۸-۱۸.

۳- متعصب، خشکه‌مقدس.

۴- یحیی دولت‌آبادی از رجال مشهور عصر مشروطیت بود. وی زندگی پرفرازونشیبی داشت که آن را در کتاب «حیات یحیی» به نگارش درآورد.

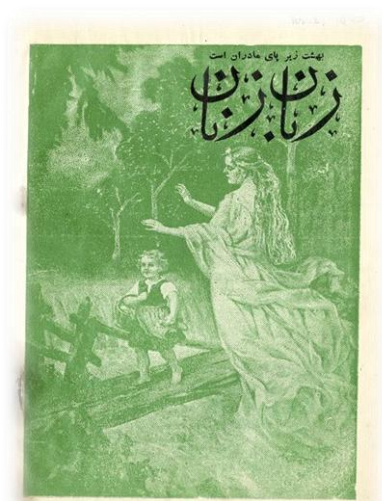
فصلنامه مسکویه، دوره هفدهم، شماره سوم (پیاپی ۵۹)، پاییز ۱۴۰۴، ۴۷

۱۳۶۴: ۶/۳). گفتنی است عنوان کم‌تیراژترین نشریهٔ شهرستانی نیز متعلق به نشریهٔ «زبان زنان» چاپ اصفهان به مدیریت صدیقه دولت‌آبادی است، با تیراژ ۱۰۰ نسخه (قاسمی، ۱۳۷۹: ۲۹۷).

عکس روی جلد روزنامه «زبان زنان»

در دی ۱۲۹۹ ش./ دسامبر ۱۹۲۰ م. که سال دوم روزنامه به حساب می‌آمد، به‌علت مخالفت با قرارداد ۱۹۱۹ م. و پیش آمدن کودتای اسفند ۱۲۹۹ ش./ ۲۲ فوریهٔ ۱۹۲۱ م. روزنامه در اصفهان توقیف شد. بعد از سیزده ماه توقیف، در تهران به‌صورت مجله در ۱۳۰۰ ش./ ۱۹۲۱ م. منتشر شد. دورهٔ دوم این مجله بیشتر از یازده شماره به چاپ نرسید و جز یک شمارهٔ آن که دربارهٔ دعوت از متفقین برای ترک خاک ایران بود، هیچ‌کدام از شماره‌هایش جنبهٔ سیاسی نداشت؛ ولی به‌علت محدودیت‌های ایجادشده از وزارت معارف و همچنین مسافرت صدیقه دولت‌آبادی به اروپا به چاپ نرسید. بعد از بازگشت صدیقه از سفر اروپا، از خرداد ۱۳۲۱ ش./ مهٔ ۱۹۴۲ م. در تهران به‌طور پراکنده منتشر می‌شد که به‌صورت یک مجلهٔ ماهانهٔ زنان بود (ابوترابیان، ۱۳۶۶: ۹۸؛ شیخ‌الاسلامی، ۱۳۵۱: ۹۱). در دورهٔ سوم انتشار «زبان زنان»، «مرام مجله» همچنان «تربیت مادر» باقی مانده و عبارت «بهشت زیر پای مادران است» بر هر شمارهٔ آن نقش بسته بود. پس از انتشار اولین شماره در ۱۳۲۳ ش./ ۱۹۴۴ م، باز هم مجلهٔ «زبان زنان» به مدت هجده ماه به‌علت چاپ مقاله‌ای دربارهٔ «زنان و دکان نانوایی و رشوه گرفتن ترازودار» تعطیل شد؛ تا اینکه سرانجام نخست‌وزیر وقت عوض شد و مجله از محبس شهربانی بیرون آمد و دوباره پس از این مدت، شمارهٔ دوم در خرداد ۱۳۲۳ ش./ مهٔ ۱۹۴۴ م. منتشر شد. گفتنی است که تمرکز این نوشتار بر روی فعالیت «زبان زنان» در اصفهان است.

عکس روی جلد مجله «زبان زنان»

۲-۲. نشریه «نامه نسوان شرق»^۱

روزنامه‌ها و مجلات مربوط به زنان که جریان‌های پیشرو و مترقی را مطرح می‌کردند، در عرصه مطبوعات ایران در گیلان هم ظاهر شدند. در چنین شرایطی، مرضیه ضرابی (۱۲۸۲-۹۰) جزو نخستین بانوان فرهیخته گیلانی بود که در زمینه آموزش، آگاهی دادن به زنان و انتشار روزنامه قدم‌هایی اساسی برداشت. او از ۵ آبان ۱۲۹۸ ش. / ۲۸ اکتبر ۱۹۱۹ م. مدیر دارالایتام دولتی، از ۱ شهریور ۱۳۰۰ / ۲۳ اوت مدیر مدرسه بندر پهلوی (انزلی) و از ۱ مهر ۱۳۰۰ ش. / ۲۳ سپتامبر ۱۹۲۱ م. مدیر مدرسه «نسوان ملی آستارا» فعالیت کرد و همچنین صاحب مقالات متعدد در روزنامه «ستاره ایران»^۲ و عضو هیئت تحریریه روزنامه «زبان زنان» در سال ۱۲۹۹ ش. / ۱۹۲۰ م. بود (ساکما، ۱۶۸۸۸/۲۹۷).

نخستین اقدامات مرضیه ضرابی در جهت تأسیس مدارس برای دختران بود. او اولین روزنامه اختصاصی زنان را در گیلان به نام «نامه نسوان شرق» منتشر کرد. نشریه «نامه نسوان شرق» در راستای آگاهی دادن به زنان در سال ۱۳۰۴ ش. / ۱۹۲۵ م. به صورت مجله در ۲۴ صفحه به ابعاد ۱۶*۱۲ سانتی‌متر هر ۱۵ روز یک بار در بندر انزلی منتشر شد و امتیاز آن در ۸ آذر ۱۳۰۴ ش. / ۲۹ نوامبر ۱۹۲۵ م. از تصویب شورای عالی معارف گذشت (فرخ‌زاد، ۱۳۷۸: ۱۱۷۶-۱۱۷۷)؛ ولی این کار ادامه نیافت و «نامه نسوان شرق» به صورت روزنامه هر ده روز، یک شماره، راه خود را ادامه داد. در جلد روی روزنامه «نامه نسوان شرق» یک کادر کلیشه‌ای به طول و عرض ۷/۵*۷/۵ سانتی‌متر دیده می‌شود که از گوشه سمت راست آن کره خورشید (معارف) پرتو خود را می‌تاباند و در

۱- نگارنده با وجود جست‌وجوهای بسیار در کتابخانه‌ها به این نشریه دسترسی نداشته و براساس اسناد به این نشریه نگاه کرده است. این اسناد به‌طور واضح تأثیرات مختلف اجتماعی، فرهنگی و سیاسی فعالیت‌های مرضیه ضرابی را بر جامعه ایرانی، به‌ویژه در دوران رضاشاه، نشان می‌دهند. تلاش‌های ضرابی در راستای ارتقای وضعیت اجتماعی زنان و ایجاد فضای باز برای بیان نظر و نقد در رسانه‌ها هم‌زمان با چالش‌هایی ازسوی دولت و قدرت‌های خارجی مواجه بود؛ به‌ویژه اینکه دولت پهلوی در آن زمان سعی داشت با محدود کردن فعالیت‌های رسانه‌ای و اجتماعی زنان، نقش آن‌ها در جامعه را تحت کنترل خود درآورد.

۲- مدیر روزنامه «ستاره ایران» حسین صبا بود و این روزنامه در اواخر حکومت قاجاریه در سال ۱۲۹۴ ش. / ۱۹۱۵ م. در تهران به چاپ رسید و به تخریب چهره حکومت قاجار و تلاش برای استقرار جمهوری پرداخت. همچنین ستایش از رضاخان را در دستور کار خود داشت که بعدها به‌خاطر انتقاد از رضاشاه سیصد ضربه شلاق خورد. این روزنامه طرفدار جمهوریت بود و آن را به‌هیچ‌روی مغایر با اسلام نمی‌دانست. همچنین به تشریح نسبت جمهوریت با جامعه، قانون، انتخابات، دیانت، زنان، اقتصاد، توسعه، نوسازی و پیشرفت می‌پرداخت (برگرفته از: ملانی توانی، ۱۳۸۱: ۳۳۷-۳۳۸).

این شعاع، «نامه نسوان شرق» به صورت قوس به چشم می خورد و سه شاخه شعاع از زیر حرف (ن. ق.) اسم روزنامه به صفحه می تابد، میزی با رومیزی زیبا در سمت چپ و گهواره ای در سمت راست و زنی ایستاده در وسط که با دستی گهواره و دستی دیگر کره زمین را می چرخاند. در داخل کره نوشته شده است: «زن با دستی گهواره و با دستی دیگر کره را حرکت می دهد» (نوزاد، ۱۳۷۹: ۱۵۳).

عکس جلد نشریه «نامه نسوان شرق»

۲-۳. «زبان زنان» و «نامه نسوان شرق»؛ بازتاب زن در مطبوعات

نشریات «زبان زنان» و «نامه نسوان شرق» هر دو از مهم ترین رسانه های مکتوب در جنبش زنان ایران به شمار می روند. هر دو نشریه در جهت ارتقای آگاهی زنان و مبارزه با تبعیض های اجتماعی فعالیت داشتند؛ اما از نظر خط مشی، محتوای مقالات، نوع رویکرد به مسائل زنان و تأثیرگذاری اجتماعی تفاوت هایی اساسی با یکدیگر داشتند. در جدول زیر، این دو نشریه از جنبه های مختلف مقایسه و تحلیل شده اند.

مقایسه تطبیقی دو نشریه؛ بررسی ویژگی ها و تفاوت ها

موضوع ها	«زبان زنان»	«نامه نسوان شرق»
سال انتشار	۱۲۹۸ ش/ ۱۹۱۸ م	۱۳۰۴ ش/ ۱۹۲۵ م
مدیر مسئول	صدیقه دولت آبادی	مرضیه ضرابی
محل انتشار	اصفهان، قصر شمس آباد	بندر انزلی
فاصله انتشار	هر پانزده روز یک بار (هر ماه دو شماره)	هر پانزده روز یک بار (دوهفته نامه/ دو هفته یک بار)
روش چاپ	سنگی	چاپ سنگی
خط مشی	انتقادی، اجتماعی، سیاسی، حقوق زنان	فرهنگی، اجتماعی، آموزش
اهداف و رسالت	تمرکز بر آگاهی بخشی سیاسی و اجتماعی زنان، مبارزه با خرافات و جهل، تقویت نقش زنان در عرصه های اجتماعی و سیاسی	تمرکز بر اصلاحات اجتماعی و فرهنگی، بهبود وضعیت بهداشت و حقوق زنان، مبارزه با تعصبات مذهبی و اجتماعی
محور اصلی محتوا	حقوق زنان، آموزش، نقد استبداد مقالات حقوقی، سیاسی، اجتماعی، نقد و تحلیل نقش زنان در جامعه، مسائل تربیتی و اخلاقی	آموزش، آگاهی بخشی زنان مقالات آموزشی، بهداشتی، حقوقی، تربیتی، مسائل مربوط به خانواده و مادران

موضوع‌ها	«زبان زنان»	«نامه نسوان شرق»
مسائل مورد توجه	حقوق زنان، آموزش، سیاست، چالش‌های اجتماعی	آموزش زنان، سوادآموزی، خانواده، اخلاق
نوع مخاطب (مخاطبان)	زنان تحصیل کرده و فعال اجتماعی، زنان روشن فکر، فعالان حقوق زنان تأکید بر آگاهی سیاسی و اجتماعی زنان	زنان از اقشار مختلف جامعه، به ویژه زنان گیلانی، زنان طبقه متوسط و محصلان
رویکرد سیاسی	صریحاً انتقادی	کمتر سیاسی و بیشتر فرهنگی
دفعات انتشار	چندین دوره، پراکنده، آغاز به صورت روزنامه، سپس ماهنامه	منظم، هر ده روز یک شماره، آغاز به صورت مجله ۲۴ صفحه‌ای، سپس روزنامه هر ده روز
میزان تأثیرات اجتماعی	گسترده، دارای نمایندگی در شهرهای مختلف، نقش مهم در آگاهی بخشی سیاسی زنان و تشویق به مشارکت اجتماعی و سیاسی، ارتقای حقوق زنان	محدود به گیلان، با تأثیر کمتر تأثیر در تغییر نگرش‌های فرهنگی و اجتماعی نسبت به زنان، توجه به مسائل علمی و اجتماعی
محیط اجتماعی شهر	سنتی تر، تحت تأثیر مسائل کلان کشوری و فرهنگ مذهبی	نسبتاً باز، متأثر از اندیشه‌های مدرن، ارتباط با اروپا
دلایل توقف	توقیف توسط دولت به خاطر انتقاد از قرارداد ۱۹۱۹، چندین بار توقیف به دلیل مواضع سیاسی	مشکلات مالی، نبود حمایت گسترده و وجود محدودیت‌ها

منبع: نگارنده مقاله و براساس یافته‌های تحقیق

توقیف «نامه نسوان شرق» نشان‌دهنده حساسیت حکومت به نشریات زنانه‌ای بود که از خطوط قرمز سیاسی عبور می‌کردند؛ درحالی‌که «زبان زنان» با وجود محدودیت‌های فراوان، توانست تأثیری ماندگار در تاریخ مطبوعات ایران بر جای بگذارد. گفتنی است که به رغم اشتراک این دو نشریه در اهداف آموزشی و فرهنگی، رویکردهای آنها تفاوت‌های اساسی داشت. «زبان زنان» با اتخاذ رویکردی انتقادی تر و سیاسی تر، تأثیر عمیق تری بر آگاهی بخشی زنان و تحولات اجتماعی داشت؛ ولی «نامه نسوان شرق» بیشتر بر تربیت و آموزش زنان تمرکز داشت و در تقویت بنیان‌های فرهنگی آنان نقش کلیدی ایفا کرد. این تفاوت‌ها موجب شد «زبان زنان» اثرگذاری بیشتری در جنبش‌های زنان داشته باشد، حال آنکه «نامه نسوان شرق» به عنوان بستری برای ارتقای آگاهی اجتماعی و فرهنگی زنان مطرح شد.

۴-۲. اهداف و رسالت نشریات

صدیقه دولت‌آبادی، به عنوان یکی از پیش‌گامان جنبش حقوق زنان در ایران، معتقد بود که برای رهایی زنان از ظلم و جهل، ابتدا باید از طریق آگاهی بخشی و آموزش، توانمندی‌های آنها در زمینه‌های اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی تقویت شود. او بر این باور بود که بدون آگاهی و تحصیل، زنان قادر به تغییر وضعیت اجتماعی خود نخواهند بود (زبان زنان، ش ۴۲، ۱۳۳۹ق: ۳). دولت‌آبادی معتقد بود که زنان باید به حقوق اولیه خود آگاه شوند و از طریق آگاهی بخشی، توانمندی‌های اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی خود را ارتقا دهند. او از طریق روزنامه خود به مبارزه با بی سوادی زنان و خرافات اجتماعی پرداخته و به تدریج افکار نوینی درباره تساوی حقوق زنان و مردان را مطرح کرد. دولت‌آبادی همچنین بر استفاده از واژه‌های فارسی تأکید می‌کرد و سعی داشت تا اصطلاحات غیرفارسی را از محتوای روزنامه حذف کند که این امر تأثیر زیادی در گسترش زبان فارسی در رسانه‌ها و آموزش داشت. «زبان زنان» موضع خود را در این باره چنین بیان کرد: «کوشش ما این است همیشه فارسی را ساده نوشته و از لغات غیرفارسی کمتر به کار

آورده، کم‌کم واژه‌های فارسی را در نگارش افزوده و تا خردخرد به آنجا برسیم که هم نوشتن فارسی خالص برای ما عادت و آسان شده و هم برای خوانندگان دشوار نیاید» (زبان زنان، ش ۳۰، محرم ۱۳۳۹ق: ۳).

«نامه نسوان شرق»، علاوه بر فعالیت مطبوعاتی، به توسعه مدارس دخترانه و یتیم‌خانه‌ها نیز پرداخت. او در تربیت نسل جدیدی از زنان باسواد و آگاه در گیلان نقش داشت. «نامه نسوان شرق» بیشتر به مسائل سیاسی و اجتماعی روز ایران پرداخت و به‌ویژه در زمینه بهبود وضعیت اجتماعی و اقتصادی زنان، نقش فعالی ایفا کرد. هدف اصلی این نشریه، تقویت مشارکت اجتماعی زنان و ارائه الگویی از زنان توانمند و آگاه در عرصه‌های مختلف جامعه بود (فرخ‌زاد، ۱۳۷۸: ۲/ ۱۱۷۶-۱۱۷۷). ضربایی با استفاده از این روزنامه تلاش کرد تا علاوه بر ترویج آموزش و آگاهی زنان، نقش آنها را در تحولات اجتماعی و سیاسی افزایش دهد.

۵-۲. محتوا و مضامین مقالات

«زبان زنان» در محتوای خود به مسائل حقوق فردی زنان، آموزش و تحصیل آنها، و انتقاد از خرافات و باورهای نادرست اجتماعی پرداخت. دولت‌آبادی بر لزوم آموزش زنان تأکید زیادی داشت و سعی می‌کرد زنان را از محدودیت‌های اجتماعی و فرهنگی موجود رهایی بخشد. دولت‌آبادی از زنانی که در زیر سلطه‌های مختلف اجتماعی و فرهنگی قرار داشتند، حمایت می‌کرد و به آنها آموزش می‌داد که به‌عنوان انسان‌هایی برابر با مردان، حق دارند از حقوق اجتماعی و فردی خود بهره‌مند شوند. یکی از ویژگی‌های این نشریه، استفاده از زبان ساده و قابل فهم بود که به زنان در سطوح مختلف اجتماعی این امکان را می‌داد تا مطالب را درک کنند. این روزنامه مقالاتی در زمینه‌های مختلف مانند حقوق فردی زنان، تحصیلات زنان و انتقاد از وضعیت سیاسی و اجتماعی منتشر می‌کرد (باقری، ۱۳۹۶: ۱۳۶-۱۶۴).

دولت‌آبادی به‌شدت از آموزش زنان حمایت می‌کرد و بر این باور بود که بدون تحصیل، زنان قادر به ارتقای وضعیت خود و جامعه نخواهند بود. او به آموزش دختران و زنان در همه زمینه‌ها تأکید می‌کرد و از این طریق به ترویج فرهنگ علمی و آموزشی می‌پرداخت. دولت‌آبادی در «زبان زنان» در ۲۰ آذر ۱۲۹۸ نوشت: «فقر و فلاکت و نکبت که از چندین صد سال دور ما را زنجیر بسته و ما را از حدود بشریت هم به خارج می‌کشیده، باید خاتمه داد. این مردان خودخواه ما که اکثریت مردان ایران را تشکیل می‌دهند، هرگز انصاف و مروت را نمی‌توانند پیشه خود ساخته و اندکی به حال ما تفکر کنند. جوانان آزادی‌خواه دانشمند کشور ما هم آن‌قدرها نیستند که بتوانند کاری بکنند. گویا خودشان هم بیش از ما زنان و دختران گرفتار جدال با عالم استبداد هستند. بزرگ‌تر درمانی که می‌تواند همه دردهای بدبختی نوع ما را علاج کند، همانا معارف است» (زبان زنان، ش ۵۲، ۱۳۳۸ق: ۱-۲). همچنین در کنار مباحث حقوق زنان، «زبان زنان» به مسائل سیاسی و اجتماعی نیز می‌پرداخت. دولت‌آبادی در مقالات خود، به نقد شرایط اجتماعی و سیاسی موجود، به‌خصوص در دوران سلطنت قاجار و مشکلات ناشی از استبداد، می‌پرداخت و بر لزوم تغییرات اساسی در این نظام تأکید داشت. در «نامه نسوان شرق»، ضربایی علاوه بر مسائل مربوط به حقوق زنان، به نقد شرایط سیاسی و اجتماعی ایران تحت سلطنت رضاشاه نیز پرداخت. این روزنامه به‌ویژه به بررسی مشکلات اقتصادی، سیاسی و روابط ایران با کشورهای خارجی، از جمله شوروی، می‌پرداخت. در عین حال، این روزنامه، زنان را به فعالیت‌های اجتماعی، سیاسی و کارآفرینی تشویق می‌کرد و به دنبال از بین بردن تصورات قدیمی درباره نقش زنان در جامعه بود. ضربایی همچنین با نگارش مقالاتی انتقادی به تحلیل و بررسی روابط ایران و دولت‌های خارجی و تأثیرات آن بر وضعیت اجتماعی و فرهنگی ایران می‌پرداخت. «نامه نسوان شرق» از همان ابتدا علاوه بر مسائل زنان، به سیاست‌های کلان کشور و مسائل بین‌المللی نیز می‌پرداخت که این امر موجب اعمال محدودیت‌های بیشتر بر آن شد (موسایی، ۱۳۷۵: ۳۹).

۶-۲. سبک انتشار و تأثیر اجتماعی

«زبان زنان» ابتدا به صورت روزنامه در اصفهان منتشر شد و سپس به ماهنامه در تهران تغییر یافت. این نشریه به دلیل رویکرد انتقادی‌اش چندین بار توقیف شد (ابوترابی‌ان، ۱۳۶۶: ۹۸). در مقابل، «نامه نسوان شرق» که امتیازش ۸ آذر ۱۳۰۴ ش. به تصویب شورای عالی معارف رسید (بیران، ۱۳۸۱: ۸۲)، ابتدا در قالب مجله‌ای ۲۴ صفحه‌ای منتشر شد و سپس به روزنامه‌ای تبدیل شد که هر ده روز یک بار انتشار می‌یافت؛ اما به دلیل محدودیت‌های سیاسی انتشار آن متوقف شد (ساکما، ۱۳۹۰/۰۰۲۹۳؛ باقری، ۱۳۹۰: ۲۴۳-۲۶۴). درباره چالش‌های پیش روی نشریات می‌توان گفت: هر دو نشریه «زبان زنان» و «نامه نسوان شرق» با محدودیت‌های حکومتی و فشارهای دولتی همراه بودند. «زبان زنان»، به دلیل مقالات انتقادی خود درباره استبداد، چندین بار سانسور و تهدید شد و با مخالفت‌های گسترده حکومت، روحانیون سنت‌گرا و حتی برخی نیروهای خارجی روبه‌رو شد. دولت‌آبادی هنگام دریافت امتیاز روزنامه مجبور شد تعهد دهد که فقط به مسائل اخلاقی و وظایف شرعی زنان بپردازد؛ اما در عمل، روزنامه استبداد، نابرابری‌های جنسیتی و حتی مسائلی سیاسی، مانند قرارداد ۱۹۱۹ را نقد کرد. همین امر باعث شد که روزنامه چندین بار توقیف شود و دفتر آن هدف حمله قرار گیرد.

حاکم اصفهان، به اصرار برخی روحانیون، نشریه را تعطیل کرد و گروهی از مخالفان، تحت حمایت نیروهای مذهبی و شاید کنسولگری انگلستان، به خانه و دفتر دولت‌آبادی حمله کردند و نسخه‌های روزنامه را به آتش کشیدند. تهدیدهای امنیتی، سنگ‌پرانی به خانه او، و دستگیری موقتی عاملان حمله که کنسولگری انگلستان به سرعت آزادشان کرد نشان می‌دهد که این روزنامه نه تنها مخالفان داخلی بلکه دشمنان خارجی نیز داشت. علاوه بر فشارهای حکومتی و اجتماعی، موانع اقتصادی و انزوای روشن‌فکران زن نیز از چالش‌های اصلی «زبان زنان» بود. هزینه زیاد چاپ و انتشار، نبود حمایت مالی و بی‌توجهی مردان روشن‌فکر باعث شد که این نشریه در دوره‌های مختلف با مشکلات جدی روبه‌رو شود. دولت‌آبادی معتقد بود که مردان ایرانی، چه سنت‌گرا و چه آزادی‌خواه، همچنان درگیر استبداد و ناآگاهی هستند و نمی‌توانند به زنان کمک کنند. او با تغییر مکان دفتر روزنامه و ادامه انتشار، تاحدی از فشارها کاست؛ اما در نهایت تحت تهدیدها ناچار شد که از انتشار مطالب انتقادی خودداری کند (کثیری و باقری، ۱۳۹۰: ۲۱-۲۳). با این حال، او همچنان به روشنگری درباره حقوق زنان از طریق نامه‌نگاری و فعالیت‌های اجتماعی ادامه داد. تجربه «زبان زنان» نشان داد که جنبش حقوق زنان در ایران از همان ابتدا با مقاومت شدید حکومت، مذهب، جامعه سنتی و حتی قدرت‌های خارجی روبه‌رو بوده است؛ اما همین مبارزات مسیر را برای تغییرات اجتماعی بعدی هموار کرد.

نشریه «نامه نسوان شرق» نیز در دوران پهلوی اول با فشارهای مشابهی روبه‌رو بود. در این دوره، محدودیت‌هایی که دولت رضاشاه اعمال می‌کرد، بیشتر به طور مستقیم بر رسانه‌ها و آزادی‌های اجتماعی زنان تأثیر می‌گذاشت. یکی از نمونه‌های این فشارها، درخواست وزارت معارف از مرضیه ضرابی بود تا یکی از دو شغل مدیریت مدرسه یا مدیریت روزنامه را انتخاب کند و او ناچار شد یکی را برگزیند. با وجود درخواست‌های مکرر ضرابی، امتیاز رسمی روزنامه به او اعطا نشد و نشریه تحت فشارهای دولتی قرار گرفت. در یک نامه اعتراضی به وزارت معارف، ضرابی خواستار صدور امتیاز برای روزنامه «نامه نسوان شرق» شد. او در این نامه از سوابق آموزشی و مدیریتی خود و همچنین از فعالیت موفق روزنامه در مدت ده ماه دفاع کرد و تلاش کرد، نشان دهد که روزنامه «نامه نسوان شرق»، نه تنها مشروع و قانونی است، بلکه به بیداری و پیشرفت اجتماعی زنان کمک کرده است. در پاسخ به درخواست او، وزارت معارف اعلام کرد که باید یکی از دو شغل «مدیریت مدرسه» یا «مدیریت روزنامه» را انتخاب کند (ساکما، ۱۳۹۷/۱۶۸۸۸). این تصمیم نمایانگر رویکرد محدودکننده کارگزاران دولت پهلوی در قبال زنان بود که در آن زمان بر نهادهای مردانه

و دولتی تسلط داشتند و سعی می‌کردند زنان را در مرزهای خاص خود نگه دارند. این نوع تصمیم‌ها به‌منظور مهار و محدود کردن قدرت و نفوذ اجتماعی زنان اتخاذ می‌شد.

«نامه نسوان شرق» همچنین در زمینه روابط ایران و شوروی تحت فشارهای خارجی و رقابت‌های سیاسی قرار داشت. به‌دلیل همسایگی بندر انزلی با دولت شوروی و تبلیغات گسترده‌ای که برای صدور انقلاب سرخ به همه جهان، به‌خصوص کشورهای اطراف، صورت می‌گرفت، جای تعجب ندارد که روزنامه «نامه نسوان شرق» نیز متأثر از اندیشه‌های چپی شده باشد. اسناد تاریخی نشان می‌دهند که این نشریه، به‌ویژه در دوران رضاشاه، تحت تأثیر فعالیت‌های کمونیستی شوروی قرار گرفت و دولت ایران سعی داشت از نفوذ کمونیسم جلوگیری کند. این فشارها بر فعالیت‌های رسانه‌ای و سیاسی مانند «نامه نسوان شرق» تأثیر می‌گذاشت. در این میان، ضرباتی، به‌عنوان زنی پیشرو، در تلاش بود تا نه تنها حقوق زنان، بلکه استقلال و قدرت تصمیم‌گیری آنها در عرصه‌های اجتماعی را تقویت کند. از سوی دیگر، این نشریه به‌دلیل نگاه جانب‌دارانه‌اش به سیاست‌های شوروی در ایران، از طرف حکومت تحت فشار قرار گرفت. حاکم گیلان، به‌ویژه در نامه‌ای به وزیر داخله، «نامه نسوان شرق» را «ارگان اجانب» خواند و نگرانی خود را از تأثیرات فعالیت‌های این نشریه بر گسترش نفوذ شوروی در ایران ابراز کرد و به همین دلیل، خواستار توقیف آن شد. در این شرایط، دولت رضاشاه حساسیت زیادی نسبت به هرگونه فعالیت مرتبط با جریان‌های کمونیستی داشت و این نگرانی‌ها در نهایت به تعطیلی نشریه «نامه نسوان شرق» انجامید.

۷-۲. تأثیر اجتماعی و تاریخی نشریات

روزنامه «زبان زنان» با موفقیت توانست بر افکار عمومی اثر بگذارد و زنان را در زمینه‌های مختلف اجتماعی، فرهنگی و سیاسی بیدار کند. روزنامه در ابتدا با استقبال نسبی مواجه شد و به‌دلیل محتوای نو و تحلیل‌های اجتماعی و فرهنگی توانست مخاطبان خود را جذب کند. در سال دوم انتشار، «زبان زنان» به‌صورت هفتگی منتشر می‌شد و تعدادی از مردان نیز خوانندگان این نشریه بودند. این امر نشان‌دهنده تأثیرگذاری روزنامه فراتر از جامعه زنان بود. دولت‌آبادی علاوه بر انتشار مطالب در زمینه حقوق زنان، زنان را به فعالیت‌های اجتماعی و کارآفرینی تشویق می‌کرد و آنها را از نقش‌های سنتی که به خانه‌داری محدود می‌شدند، بیرون می‌آورد. «نامه نسوان شرق» نیز با استقبال درخور توجهی روبه‌رو شد و توانست زنان را به‌طور خاص به فعالیت‌های اجتماعی و سیاسی تشویق کند. این روزنامه، به‌ویژه در دوره‌ای که رضاشاه در اوج قدرت بود، نقش مهمی در نقد وضعیت اجتماعی، سیاسی و فرهنگی ایفا کرد. تأثیرات این روزنامه بیشتر در تقویت جنبش‌های اجتماعی زنان و ایجاد فضایی برای نقد وضعیت موجود در سیاست و اجتماع ایران نمایان شد. «نامه نسوان شرق» در گیلان بیشتر بر مخاطبان محلی متمرکز بود؛ چون گیلان به‌دلیل پیشینه فرهنگی و اجتماعی مرفعی خود، بستری مناسب برای چنین نشریه‌ای فراهم کرد. این نشریه توانست زنان منطقه را به آگاهی اجتماعی و مشارکت در فعالیت‌های مدنی ترغیب کند؛ اگرچه به‌دلیل محدودیت‌های سیاسی عمر کوتاه‌تری داشت. درباره عمر «نامه نسوان شرق» نظرات گوناگونی گفته شده است. براساس نامه خانم ضرباتی به اداره معارف گیلان، گویا این نشریه فقط به مدت ده ماه منتشر می‌شد (ساکما، ۱۶۸۸۸/۲۹۷)؛ اما تأثیر آن در ایجاد جنبش‌های محلی زنان و گسترش آگاهی اجتماعی، به‌ویژه در گیلان، انکارناپذیر است.

نتیجه‌گیری

بررسی تطبیقی نشریات «زبان زنان» و «نامه نسوان شرق» نشان می‌دهد که هر دو نشریه در مسیر آگاهی‌بخشی و توانمندسازی زنان ایرانی نقش مؤثری ایفا کردند؛ اما در نوع رویکرد، چهارچوب نظری و میزان درگیری با مسائل سیاسی و اجتماعی تفاوت‌هایی اساسی داشتند. «زبان زنان»، برخلاف تصور رایج که آن را نشریه‌ای صرفاً آموزشی و فرهنگی می‌دانند، یکی از سیاسی‌ترین رسانه‌های زنان در دوران خود محسوب می‌شد. صدیقه دولت‌آبادی از این نشریه به‌عنوان ابزاری برای نقد وضعیت حقوقی، اجتماعی و سیاسی زنان بهره برد و با انتشار مقالاتی در حوزه تبعیض‌های جنسیتی و مقایسه جایگاه زنان در ایران و سایر کشورها، لزوم اصلاحات اساسی در ساختارهای قانونی و اجتماعی را مطرح کرد. این نشریه، با اتخاذ رویکردی انتقادی و اصلاح‌گرایانه، بیش از آنکه به تغییرات تدریجی در نگرش جامعه متکی باشد، بر اصلاحات ساختاری در قوانین و سیاست‌های حکومتی تأکید داشت.

در مقابل، «نامه نسوان شرق» با رویکردی تحول‌خواهانه و تحت‌تأثیر جریان‌های فکری چپ، مسائل زنان را در پیوند با ساختارهای طبقاتی و اجتماعی تحلیل می‌کرد. این نشریه، علاوه بر ترویج آموزش و آگاهی‌بخشی، به نقد مناسبات قدرت، روابط طبقاتی و تأثیر آنها بر موقعیت زنان می‌پرداخت. برخلاف «زبان زنان» که مستقیماً نابرابری‌های حقوقی و سیاسی را به چالش می‌کشید، «نامه نسوان شرق»، مسائل زنان را در بستر مبارزات طبقاتی و اجتماعی گسترده‌تر بررسی می‌کرد و تغییر وضعیت زنان را وابسته به دگرگونی‌های کلان اقتصادی و اجتماعی می‌دانست.

مقایسه این دو نشریه نشان می‌دهد که جنبش زنان ایران در دوره مورد نظر، رویکردهای متنوعی را برای دستیابی به حقوق خود اتخاذ کرده بود. «زبان زنان» به‌عنوان رسانه‌ای پیشرو، با ارائه تحلیل‌های انتقادی و طرح مطالبات صریح، به بیداری سیاسی زنان کمک کرد و زمینه‌ساز اصلاحات اجتماعی و حقوقی شد. در مقابل، «نامه نسوان شرق»، با تحلیل‌های طبقاتی و اجتماعی، به تقویت نگاه مترقی در جنبش زنان یاری رساند و نقش مهمی در پیوند دادن مسائل زنان با دیگر مطالبات عدالت‌خواهانه ایفا کرد. از سوی دیگر، مطالعه تطبیقی این دو نشریه نشان می‌دهد که مطبوعات زنان، بسته به شرایط اجتماعی و سیاسی و فکری دوران خود، راهبردهای متفاوتی داشتند. «زبان زنان» بر اصلاحات قانونی و سیاسی تأکید داشت؛ درحالی‌که «نامه نسوان شرق» تغییر را از مسیر آموزش و آگاهی‌بخشی طبقاتی پیگیری می‌کرد. این تمایز نشانگر تنوع گفتمان‌های فمینیستی در ایران آن دوره است که برخی بر اصلاحات تدریجی و قانونی تمرکز داشتند و برخی دیگر تغییرات بنیادین در ساختارهای قدرت را ضروری می‌دانستند. در نهایت، مطالعه این دو نشریه نشان می‌دهد که مطبوعات زنان نه تنها ابزار آگاهی‌بخشی و اطلاع‌رسانی، بلکه عاملی مهم در تحولات اجتماعی و سیاسی ایران بودند. این نشریات بستری برای شکل‌گیری گفتمان‌های نوین درباره حقوق زنان فراهم کردند و با ایجاد فضای فکری جدید، به تثبیت جایگاه زنان در عرصه‌های اجتماعی، فرهنگی و سیاسی یاری رساندند. تأثیرگذاری آن‌ها، فراتر از چهارچوب یک نشریه، به بازتعریف نقش زنان در جامعه ایران انجامید و نشان داد که رسانه‌های مستقل زنان می‌توانند نیروی تعیین‌کننده در تغییرات اجتماعی و حقوقی باشند.

منابع

اسناد منتشرنشده

اسناد سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران (ساکما)، شماره ۲۹۷/۱۶۸۸۸.

اسناد سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران (ساکما)، شماره ۲۹۳/۰۰۱۹۹۰.

نشریات

زبان زنان، ش ۳۰، محرم ۱۳۳۹ ق.

زبان زنان، ش ۴۲، ۱۳۳۹ ق.

زبان زنان، ش ۵۲، سال دوم، ۱۳۳۸ ق.

کتابها

ابوترابیان، حسین، (۱۳۶۶)، مطبوعات ایران از شهریور ۱۳۲۰ تا ۱۳۲۶، تهران: اطلاعات.

اسناد مطبوعات ایران، (۱۳۳۰-۱۲۸۶ هـ.ش)، (۱۳۷۲)، به کوشش کاوه بیات و مسعود کوهستانی نژاد، ج ۱، تهران: سازمان اسناد ملی ایران.

بیران، صدیقه، (۱۳۸۱)، نشریات ویژه زنان (سیر تاریخی نشریات زنان در ایران معاصر)، تهران: روشنگران و مطالعات زنان.

پرتو، افشین، (۱۳۸۹)، تاریخ گیلان از آغاز تا برپایی جنبش مشروطه، رشت: فرهنگ ایلیا.

ترابی فارسانی، سهیلا، (۱۳۹۷)، زن ایرانی در گذار از سنت به مدرن، تهران: نیلوفر.

خالقی، روح‌الله، (۱۳۷۶)، سرگذشت موسیقی ایران، ج ۱، چ ۶، تهران: صفی‌علیشاه.

دولت‌آبادی، صدیقه، (۱۳۷۷)، نامه‌ها، نوشته‌ها و یادها، به کوشش افسانه نجم‌آبادی و مهدخت صنعتی، ج ۳، شیکاگو: نگرش و نگارش زن.

شیخ‌الاسلامی، پری، (۱۳۵۱)، زنان روزنامه‌نگار و اندیشمند ایران، تهران: زرین.

صدرهاشمی، محمد، (۱۳۶۴)، تاریخ جراید و مجلات ایران، ج ۳ و ۴، چ ۲، اصفهان: کمال.

فرخ‌زاد، پوران، (۱۳۷۸)، دانشنامه زنان فرهنگ‌ساز ایران و جهان، ج ۲، تهران: زریاب.

قاسمی، فرید، (۱۳۷۹)، تاریخ روزنامه‌نگاری ایران (مجموعه مقالات)، ج ۱، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

قویمی (خشایار وزیری)، فخری، (۱۳۵۲)، کارنامه زنان مشهور ایران، تهران: وزارت آموزش و پرورش.

ملانی توانی، علیرضا، (۱۳۸۱)، مشروطه و جمهوری (ریشه‌های نابسامانی نظم دموکراتیک در ایران)، تهران: گستره.

نوزاد، فریدون، (۱۳۷۹)، تاریخ جراید و مجلات گیلان (از آغاز تا انقلاب اسلامی)، تهران: سازمان وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

مقالات

باقری، الهه، (بهار ۱۳۹۳)، «صدیقه دولت‌آبادی، (۱۲۶۱-۱۳۴۰ ش/۱۸۸۲-۱۹۶۱ م): یک بررسی زندگی‌شناسانه»، فصلنامه ایران‌نامه تورنتو، سال ۲۹، شماره ۱، ۴۸-۱۸.

باقری، الهه، (پاییز ۱۳۹۰)، «نامه نسوان شرق در لابه‌لای چند سند»، فصلنامه مطالعات نشریه‌های ادواری (مطبوعات بهارستان)، سال ۱، شماره ۱، ۲۶۴-۲۴۳.

باقری، الهه، (تابستان ۱۳۹۶)، «نگاهی به نشریه زبان زنان با بررسی بهداشت و سلامت عمومی»، فصلنامه مطالعات نشریه‌های ادواری (مطبوعات بهارستان)، سال ۴، شماره ۷، ۱۳۶-۱۶۴.

کثیری، مسعود و الهه باقری، (تابستان ۱۳۹۰)، «زبان زنان، نشریه‌ای متفاوت در عرصه روزنامه‌نگاری زنان در عصر مشروطه»، مجله سخن تاریخ، سال ۵، شماره ۱۳، ۳-۳۶.

موسایی، بهزاد، (دی ۱۳۷۵)، «نگاهی به فعالیت زنان در مطبوعات گیلان»، مجله گیله‌وا، سال ۵، شماره ۳۸، ۳۸-۴۰.

منابع لاتین

Algar, Hamid. *Religion and State in Iran: 1785-1906*. Berkeley: University of California Press, 1969.

Azimi, Fakhreddin. *The Quest for Democracy in Iran*. Harvard University Press, 2010.

Martin, Vanessa. *Iran Between Islamic Nationalism and Secularism*. London: I.B. Tauris, 2013.

